

ATEBE

Dinî Arařtırmalar Dergisi
Journal for Religious Studies
e-ISSN: 2757-5616

ATEBE Dergisi | Journal of ATEBE

Sayı: 6 (Aralık / December 2021), 19-37.

Molla Câmî 'Mevlânâ Peygamber Değil Ama Kitabı Var' Demiş midir, Mevlânâ'nın Anlayışında *Mesnevî* Kur'ân'a Benziyor mu?

*Did Molla Jami Say 'Rumi is not a Prophet but He Has a Holy Book',
Has The Mathnawi Similarities with The Quran in Rumi's Opinion?*

Ladan Amirchouphani

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Türk İslam Edebiyatı Anabilim
Dalı

Ph.D. Student, Istanbul University, Faculty of Theology, Department of Turkish-Islamic
Literature

İstanbul, Turkey

ladan.amirchouphani@gmail.com

orcid.org/0000-0003-3673-9475

<https://ror.org/03a5qrr21>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Arařtırma Makalesi / Research Article

Geliř Tarihi / Date Received: 6 Kasım/November 2021

Kabul Tarihi / Date Accepted: 22 Aralık/December 2021

Yayın Tarihi / Date Published: 31 Aralık/December 2021

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık/December

Atıf / Cite as: Amirchouphani, Ladan. "Molla Câmî 'Mevlânâ Peygamber Değil Ama Kitabı Var' Demiş midir, Mevlânâ'nın Anlayışında *Mesnevî* Kur'ân'a Benziyor mu?". *ATEBE* 6 (Aralık 2021), 19-37.
<https://doi.org/10.51575/atebe.1019542>

İntihal / Plagiarism: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir/This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

Etik Beyan/Ethical Statement: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur/It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited (**Ladan Amirchouphani**).

Yayıncı / Published by: Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi / Social Sciences University of Ankara.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicariTüretilemez 4.0 (CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır. This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC 4.0) International License.

Molla Câmî, 'Mevlânâ Peygamber Değil Ama Kitabı Var' Demiş midir, Mevlânâ'nın Anlayışında *Mesnevî* Kur'ân'a Benziyor mu?

Öz

Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'yi (öl. 1273) sevenler arasında, Abdurrahman Câmî'ye (öl. 1492) atfedilen Mevlânâ ve *Mesnevî-i Şerîf*'ini öven "Peygamber değildir ama kitabı vardır." mazzmunu ile meşhur olan bir beyit vardır. İran'da daha çok yaygın olan ve Câmî'nin beytiyle aynı anlamı taşıyan ve ilaveleri olan üç beytin ise, Bahâeddin Âmilî (öl. 1622) tarafından yazıldığı bilinmektedir. Bu beyitlerde *Mesnevî*'ye verilen "Farsça Kur'an" lakabı ve "bazılarını hidayete, bazılarını dalalete götüren" ibaresi dikkat çekmektedir. Bu beyitlerin içerikleri, Muhammed İkbâl (öl. 1938) ve Muhammed Hüseyin Şehriyâr (öl. 1988) gibi son asrın bazı büyük şairlerinin, Reynold Nicholson (öl. 1945) ve Annemarie Schimmel (öl. 2003) gibi müsteşrik yazarların eserlerinde de görünmektedir. Hz. Mevlânâ ise kendisini Kur'ân'ın kölesi ve Hz. Muhammed'in (s.a.v) yolunun toprağı olarak tanıtmış ve anılan beyitlerin ima edebileceğı gibi hiçbir zaman peygamberlik iddiasında bulunmamıştır. Ârif şair *Mesnevî*'nin çeşitli yerlerinde Kur'ân'ın vasıflarını, emir ve nehiyelerini, evrensel mesajlarını ve ayetlerin üzerinde tefekkür etmenin önemini serdetmiştir. Kur'ân'ı daha iyi ve doğru kavrayabilmek için neler yapılmalıdır açıklamış ve yöntemler sunmuştur. Kur'ân'daki bazı hikâyeleri tekrar anlatmış ve detaylandırarak şerh etmiştir. Hz. Peygamber efendimizin yüce makamını övmüş, başka peygamberlerin hikâyelerini, onlara gösterdiği saygıyla aktarmıştır. Hz. Mevlânâ ve *Mesnevî-i Şerîf* methiyesi olarak söylenen şiirlerdeki tanımlar, bir taraftan *Mesnevî*'nin dibacesinde Mevlânâ'nın kendi kaleminden çıkmış "Bu *Mesnevî* kitabıdır ve dinin asıllarının asıllarının asıllarıdır." cümlesinden esinlenmiş olabilir. Mevlânâ bu mukaddimede eserini Kur'ân sıfatlarıyla tavsif etmiş ve onun Allah tarafından korunduğunu söylemiştir. *Mesnevî* şârihi olan İsmail Ankaravî'nin, "*Mesnevî* Kur'ân ve Hadis tefsirlerinden meydana gelmiş mecmu'ul-bahre'dir." ifadesi de bu konuyu izah etmektedir. *Mesnevî*'de belirgin bir şekilde ayetlerin şerhi veya ayetlere yönelik telmihler geçmektedir. Toplam iki bin iki yüzü aşkın yerde ayetlere atıf mevcuttur. Bu da *Mesnevî*'nin Kur'ân'ın bir tür tefsiri olabileceğini işaret etmektedir. Başka bir açıdan bakıldığında, *Mesnevî* ile Kur'ân arasında çeşitli yazılış ve biçim benzerlikleri kurulabilmektedir. *Mesnevî*'nin de Kur'ân gibi bir emirle başlaması, bir ilham (vahiy) ürünü olması, başlangıcında tüm kitabın özetinin geçmesi, anlatım şeklinin genelde hikâye ve temsillerle olması, suretten manaya geçiş anlaşılması için şerh ve tefsire ihtiyaç olması vb. birçok müşabih veçheleri vardır. Bu bakımlardan, *Mesnevî* peygamber olmayan biri tarafından Farsça Kur'ân'a benzetilmiştir denilebilir. Bu çalışmada önce bu nitelemenin çıkma ve kullanma serüveni takip edilecek, sonra Mevlânâ'nın Kur'ân hakkındaki görüşleri, *Mesnevî*'de Kur'ân'ın yeri, Kur'ân ve *Mesnevî*'nin ortak yönleri ele alınarak neden bu büyük şair ve yazarlar tarafından *Mesnevî*'ye Farsça Kur'ân denildiği açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türk İslam Edebiyatı, *Mesnevî*, Kur'ân, Mevlânâ, Molla Câmî, Muhammed İkbâl.

Did Molla Jami Say 'Rumi Is Not a Prophet But He Has a Holy Book', Has The Mathnawi Similarities with The Quran in Rumi's Opinion?

Abstract

"He is not a prophet, but he has a holy book" is a famous couplet among Mawlana Jalal-ad Din Rumi (d. 1273) followers. This couplet is attributed to Abdurrahman Jami (d. 1492). The three couplet that have similar connotations to Jami's couplet, more common in Iran, speculated to be written by Baha-ad Din Amili (d. 1622). In these couplets, the phrase "The Persian Qur'an" is interchangeably used to refer to Mathnawi and draws attention to another phrase "guidance some and misguidance others". Repeatedly these couplets phrase is also used by well known contemporary poets such as Muhammad Iqbal (d. 1938) and Mohammad Hossein Shahriar (d. 1988) and some orientalist writers such as Reynold Nicholson (d. 1945) and Annemarie Schimmel (d. 2003). Rumi never claimed to be a prophet and introduced himself as the servant of the Qur'an and dust of the road of the prophet Muhammad. The poet has emphasized the qualities of the Qur'an, its commands and prohibitions, its universal messages and the importance of contemplating on the verses in various parts of Mathnawi. In order to understand the Qur'an better and correctly, he explained what should be done and presented methods. He re-told and elaborated some of the stories in the Qur'an, praised the lofty rank of the Holy Prophet Muhammad and narrated the stories of other prophets with the respect he showed them. The definitions in the poems sung as the praise of

Rumi and the Mathnawi on the one hand, based on Rumi's mentions in Mathnawi's preface: "This is the Mathnawi book and it is the principles of the principles of the principles of the religion". Here, Rumi has described his work with the attributes of the Qur'an and said that it is protected by Allah. Ismail Ankaravî, who is the commentator of the Mathnawi, said: "The Mathnawi is where two seas meet, composed of interpretations of the Qur'an and Hadith". The statement also explains this issue. The commentary of the verses or the references to the verses are clearly mentioned in the Mathnawi. There are references to more than two thousand and two hundred verses in total. This indicates that Mathnawi can be the interpretation of the Qur'an. From another point of view, various writing style and morphological similarities can be established between the Mathnawi and the Qur'an. Like the Qur'an, Mathnawi also starts with an order, is a product of inspiration (revelation), contains a summary of the entire book at the beginning, the mode of expression is generally stories and representations, and there is a need for commentary in order to be understood by passing from form to meaning etc. they have many similarities. In these respects, Mathnawi has been likened to the Qur'an written in Persian by a non-prophet one. In this study, first the process of the emergence and use of this expression will be followed, then Rumi's views on the Qur'an, the place of the Qur'an in Mathnawi, the common aspects of the Qur'an and Mathnawi will be discussed and it will be tried to explain why these great poets and writers called Mathnawi the Persian Qur'an.

Keywords: Turkish Islamic Literature, Mathnawi, Qur'an, Rumi, Jami, Muhammad İqbal.

Giriş: Mesnevî'ye Yönelik "Farsça Kur'ân" Lakabının Ortaya Çıkışı

Tüm asırların büyük âriflerinden sayılan Mevlânâ Celâleddin-i Rûmî'nin yirmi beş bin beyti aşkın altı defterlik *Mesnevî-i Şerîf*i dünyada tanınan ve en çok şerhe sahip olan eserler arasındadır. Tasavvufi muhtevayı barındıran ve sâliklere seyrüsülûkleri esnasında rehberlik etmesi amacıyla yazılmış olan bu eser başka birçok ârif ve mutasavvîf tarafından da sevilmiş ve makbul görülmüştür. Bazı zatlar içlerinden taşan sevgi, beğeni ve coşkunlukla, Mevlânâ ve *Mesnevî*'ye methiyeler yazmışlardır. Bu şiirlerin bazı beyitleriye slogan haline gelmiştir. Mevlânâ sevenler bunlarla övünmekle beraber Mevlânâ'yı tekfir eden düşmanlar da kazanmışlardır. Hz. Mevlânâ'nın peygamber olmadığı halde kitabı olduğunu ifade eden beyit belki de bunların en meşhur örneğidir. Bu çalışmamızda, söz konusu beyitlerin kaynağına ulaşmak ve beyitlerden çıkan *Mesnevî* ve Kur'an arasındaki bağ incelenmektedir.

Âbidin Paşa'nın (öl. 1906) *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif* adlı eserinin ilk baskılarının kapağında Molla Câmî'ye atfedilmiş iki beyit yer almaktadır:

Mevlânâ Câmî'nin Hazret-i Celâleddin-i Rumî kuddise sırruhû es-sâmî
hakkındaki kıt'a-ı meşhuresidir:

آن فریدون جهان معنوی
بس بود برهان قدرش¹ مثنوی
من چه گویم وصف آن عالی جناب
نیست پیغمبر ولی دارد کتاب²

O mana âleminin padişahı

Değerinin (zatının) kanıtı olarak *Mesnevî* yeterlidir

Ben o yüce zatın vafında ne söyleyeyim

Peygamber değildir ama kitabı vardır

1 İlk baskılarda (1301'den 1305/1888'e kadar) şiir bu şekilde geçmekte, fakat 1324/1908 basımında "قدرش" yerine "ذاتش" yazmaktadır.

2 Âbidin Paşa, *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif* (İstanbul: Dersâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1305).

Bu beyitler Câmî'nin bilinen matbu eserlerinde bulunmamaktadır. Müsteşrik Reynold Nicholson³ derleyip tahkikli neşrini yaptığı *Mesnevî*'nin girişinde ikinci beyti Âbidin Paşa'nın *Şerh-i Mesnevî*'sinden ve Walf Muhammed'in *Mesnevî*'nin birinci cildine yazdığı şerhinden aktarmaktadır.⁴ Alman asıllı tasavvuf araştırmacısı Annemarie Schimmel⁵ de Mevlânâ hakkında kaleme aldığı kitabında ikinci beyti hiçbir referans göstermeden Molla Câmî dilinden nakletmiştir.⁶

Mesnevî şarihlerinden Ahmed Avni Konuk (öl. 1938) ise *Mesnevî-i Şerîf Şerhi* eserinin birinci cildinin mukaddimesinde şiirin tamamını iletmektedir. On beş beyitlik bu şiir *Mesnevî* methiyesidir. Âbidin Paşa'nın eserinin kapağındaki ikinci beyit, methiyenin son beytiyle eşleşmektedir, fakat birinci beyit şiirde mevcut değildir. Her beyitte *Mesnevî*'yi yücelterek öven bu methiyenin on dördüncü beytinde ise *Mesnevî*'nin Pehlevi (eski Farsça) dilinde yazılmış Kur'ân olduğu iddiası vardır:

مثنویء مولویء معنوی

هست قرآن در زبان پهلوی⁷

Manevi (olan) Mevlânâ'nın *Mesnevî*'si

Pehlevi dilinde Kur'ân'dır

Konuk bu şiiri, Hindistan'ın Leknev şehrinde yaşayan şarih ve mesnevîhân Şah Abdurrâhmân Leknevî'nin – Hindistan'da – 1232/1817 senesinde yayımlanan *Envâru'r-Rahmân*⁸ isimindeki kitabından bir hikâyeye ile nakletmektedir. Hikâyeye göre Şah Abdurrâhmân'nın huzurunda Molla Câmî'nin *Mesnevî* hakkında söylemiş olduğu bu methiye okunmuş ve bunun üzerine Şah Abdurrâhmân “Bak peygamberdir ve kitabı var.” demiştir. Hâzırundan birinin *Mesnevî*'ye “Kur'ân” itlağı sayanı teemmüldür demesiyle, Şah Abdurrâhmân *Mesnevî*'nin Farsça yazılmış Kur'ân olabileceğine dair on sebep arz etmiştir.⁹ Eserde, Câmî'ye isnat edilen bu methiyenin tamamı sunulmakla birlikte Câmî'nin hangi eserinde yazılmış olduğu belirlenememiştir.

İran'da ise Safevi döneminden sonra *Mesnevî*'nin birkaç yazma nüshasının başında, büyük felsefeci Molla Sadra'nın hocası olarak tanılan Şeyhülislam Bahâeddin-i Âmilî'den¹⁰

³ Müsteşrik Nicholson'un Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sinin üzerine yaptığı tahkikli neşir, bugüne kadar yapılan birçok tercüme ve şerhin esas alınan nüshasıdır. Daha detaylı bilgi için bk. Süleyman Derin. “Nicholson, Reynold Alleyne”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/76-77.

⁴ Reynold A. Nicholson, *The Mathnawi of Jalalu'ddin Rumi* (Lahore: Islamic Book Service, 1989), b2.

⁵ İslam dinini, kültürünü ve tasavvufu dünyaya tanıtmada büyük emekleri olan Alman asıllı tasavvuf araştırmacısı ve müelliftir. Schimmel ile ilgili detaylı bilgi için bk. Senail Özkan. “Schimmel, Annemarie”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/229-231.

⁶ Annemarie Schimmel, *The Triumphal Sun – A Study of the Works of Jalaloddin Rumi* (London: East-West Publications, 1980), 369; Annemarie Schimmel, *Ben Rüzgârım Sen Ateş – Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*, çev. Senail Özkan (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 9.

⁷ Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, haz. Selçuk Eraydın; Mustafa Tahralı (İstanbul: Kitabevi, 2005), 1/34.

⁸ Şah Abdurrâhmân Leknevî'nin hayatı hakkında ve kitabın da tam adının *Envâru'r-Rahmân li-Tenvîri'l-Cenân* olduğuna ilişkin bilgiden daha fazlası bulunamadı ve kitaba erişim sağlanamadı.

⁹ Şah Abdurrâhmân'nın delillerinin çoğu ya basit açıklamalar ya da anlamsal olarak ileride farklı sınıflandırmalarla işaret edeceğimiz konuların içinde yer almaktadır. Hikâyenin tamamı için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 1/33-39.

¹⁰ Safevîler zamanında Şeyhülislam makamında olan İranlı âlim Şeyh Bahâî olarak tanınmaktadır. Daha fazla bilgi için bk. Ömer Okumuş. “Âmilî, Bahâeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/60-61.

şu beyitler rivayet etmektedir:

من نمی گویم که آن عالیجناب
هست پیغمبر ولی دارد کتاب
مثنوی معنوی مولوی
هست قرآنی به لفظ پهلوی
مثنوی او چو قرآن مدل
هادی بعضی و بعضی را مصل¹¹

Ben demiyorum ki o yüce zat
Peygamberdir, ama kitabı vardır
Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Ma'nevî*'si
Pehlevi dilinde bir Kur'ân'dır

Onun *Mesnevî*'si hidayet edici Kur'ân gibi

Bazılarını hidayete erdirir ve bazılarını dalalete götürür

İlk iki beyit Câmî'ye nispet edilen beyitlere fazlasıyla benzemektedir. Bu beyitler kaynaklarda fazla yer almamakla birlikte sözlü kültürde yaygın olarak kullanılmaktadır ve yüzden fazla eseri olan Bahâeddin-i Âmilî'nin hangi eserinde bu beyitlerin geçtiği tespit edilememiştir. Bu beyitlerin gerçekten Molla Câmî ve Bahâeddin-i Âmilî'ye ait oldukları kanıtlanmamıştır. Fakat bu zatların Hz. Mevlânâ'ya olan hayranlıkları da ortadadır. Hz. Mevlânâ'nın Câmî'nin hem şiir söyleme üslubunda – ve yer yer hazretin mısralarını kendi şiirlerine derç etmesinde – hem de düşünce dünyasındaki etkileri inkar edilemez. Aynı zamanda Câmî *Risâle-i Şerh-i Beyteyn-i Mesnevî-i Mevlevî* eserinde, *Mesnevî*'nin ilk iki beytini şerh etmeye başlamadan önce, Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sini – *Mesnevî*'nin dibacesinden esinlenerek – “manevi sırlarının kaşifi” olarak sunmaktadır.¹² Bahâeddin-i Âmilî de en tanınmış eseri olan *el-Keşkûl*'de, değindiği konuları ispat sadedinde, ârif insanların sözleri veya menkıbelerinden ve şairlerin şiirlerinden misaller getirmektedir. Bunların azami kısmını Hz. Mevlânâ'dan nakletmesi, onun hazrete hayranlığının bir göstergesidir.

Avni Konuk, Nicholson ve Annemarie Schimmel ile aynı dönemlerde yaşayan, Mevlânâ'dan aldığı feyzden etkilenen, İslam âlimi, şairi ve filozof Muhammed İkbal ise eserlerini manevî rehberi ve mürşidi olarak kabul ettiği Mevlânâ'nın dilinden anlatıyormuş gibidir.¹³ Ona olan hayranlığını bütün eserlerinde açıkça ifade eden İkbal, *Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırları)* kitabında Hz. Mevlânâ'yı överken Farsça Kur'ân yazarı olarak tanıtmaktadır:

روی خود بنمود پیر حق سرشت

¹¹ *Daneshname-ye Cahane Eslam*, haz. Gholam Ali Haddad Adel (Tahran: İntişarat-ı Bonyade Daerato'l Maarefe Eslami, 1378/1999), 4/666; Mohammad Bagher El-Musavi El-Khansari, *Rozaat'ol Cenân Fi Ahvâl' Olama ve's Sadat* (Ghom: İntişarat-ı Esmailiyan, 1390/2011), 8/74.

¹² *Gancine-ye Erfan: Eşe'tü'l-lama'at-ı Câmî – Sevanih-ı Gazali – Şerh-i Do Beyit – Meğsed-i Eğsa – Zübdetü'l Hakayık – Münteheb-i Kimiya-yi Saadet*, tas. Hamed Rabbani (Tahran: İntişarat-ı Gencine, 1352/1973, 200.

¹³ Emine Yeniterzi, “Mevlânâ ve İkbal”, *Semazen Akademik* (Erişim 25 Eylül 2021).

کو بحرف پہلوی قرآن نوشت¹⁴

“Yaratılışı Hak ile yoğrulan Pîr (Mevlânâ), bana göründü

O Pîr ki, Fars dili ile Kur’ân yazmıştı”¹⁵

Çağdaş İran şairlerinden Muhammed Hüseyin Şehriyâr¹⁶ da Tebriz’de kutlanan Mevlânâ’nın yedinci asır şeb-i arus’ı için kaleme aldığı methiyede bu tabiri biraz daha yumuşatarak *Mesnevî*’yi “Farsça şiirinin Kur’ânı” olarak ilan etmiştir:

هم به آن قرآن که او را پاره سی است

مثنوی قرآن شعر پارسی است¹⁷

Otuz cüzden oluşan Kur’ân’a yemin olsun

Mesnevî Farsça şiirinin Kur’ân’ıdır

Aslında Farsça Kur’ân lakabı, *Mesnevî*’den daha önce – belki ilk kez – Hâkîm Senâî (öl. 1131) tarafından kendi *Hadikatü’l-hakika ve şerî’atü’t-tarika* mesnevisi hakkında söylemiş olduğu bir tabirdir. Senâî eserini özet olarak şöyle tavsif etmektedir:

این کتابی که گفته‌ام در پند

چون رخ حور دلبر و دلیند¹⁸

هرچه دانسته‌ام ز نوع علوم

کرده‌ام جمله خلق را معلوم¹⁹

عاقلان را غذای جان باشد

عارفان را به از روان باشد²⁰

یک سخن زین و عالمی دانش

همچو قرآن پارسی خوانش²¹

Nasihat mahiyetinde söylediğim bu kitap

Dilber ve gönül çelen hurilerin yüzüne benzer

Envayı çeşit ilimlerden bildiklerimi

Tüm halka malum etmişim

Âkillerin canının gıdasıdır

Ârifler için ruh u revandan daha iyidir

¹⁴ Muhammed İkbâl, *Esrar-ı Hodî* (Lahor: Cavid İkbâl Yayınları), 8; Muhammed İkbâl, *Külliyat-ı Eşâr-ı Farsi-i Mevlana İkbâl-ı Lahuri*, tsh. ve mukaddime. Ahmed Soruş (Tahran: İntişarat-ı Ketabkhane Senâî, 1370/1991), 8.

¹⁵ Muhammed İkbâl, *Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırları)*, çev. Ali Nihad Tarlan (İstanbul: Yenilik Matbaası, 1958), 22.

¹⁶ Yaşar Karayev; Yavuz Akpınar, “Şehriyâr, Mehmed Hüseyin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/471-472.

¹⁷ Muhammed Hüseyin Şehriyâr, *Külliyat-ı Divan-ı Şehriyâr* (Tebriz: İntişarat-ı Sa’di-i Tebriz ve İntişarat-i Marifet, 1356/1977), 409.

¹⁸ Ebü’l-Mecd Mecdûd b. Adem Senâî, *Hadikatü’l-hakika ve şeriatü’t-tarika*, tsh. Modarres Razavi (Tahran: Çaphane-i Sepehr, 1329/1950), 745, b. 2.

¹⁹ Senâî, *Hadikatü’l-hakika*, 745, b. 5.

²⁰ Senâî, *Hadikatü’l-hakika*, 745, b. 9.

²¹ Senâî, *Hadikatü’l-hakika*, 745, b. 12.

Bundan bir sözü (bilgi dolu) bir âlem bil

Onu Farsça Kur'ân bil

Bu şiirlerde iki önemli mevzu ön plana çıkmıştır: (i) Mevlânâ peygamber olmadan kitap sahibidir ve (ii) *Mesnevî* Farsça yazılmış bir Kur'ân mesabesindedir. Mevlânâ'nın peygamber olmama vurgusu belki de nebi ve veli arasındaki benzerlik ve farklılığı öne sürmektedir. Peygamberlik Hz. Muhammed (s.a.v) ile sona ermiştir fakat ümmeti irşat eden, Allah'tan ilham alan veliler her asırda gelmektedirler.²² Hz. Mevlânâ gibi büyük veliler, Hz. Peygamber'den önce gelmiş olsalardı veya peygamberlik bitmemiş olsaydı, nebi olabilecek nitelikte oldukları söylenebilirdi. Resul-i Ekrem (s.a.v) hatemü'l enbiya olarak peygamberlik dairesini tamamlayıp dini tekmil etmiştir.²³

Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine takılan veya Senâî'nin kendi mesnevisine yaptığı yorumdaki "Farsça Kur'ân" lakabı, bu mesnevilerin Allah'ın kelamı olan Kur'ân-ı Kerim ile eşdeğerlik iddiası olarak addedilmemelidir. Kur'ân-ı Kerim Allah'ın bilgisinden çıkmış, görünür görünmez tüm bilgileri kapsayan, camîü'l-ulûmdur. Evliyanın ilham veya müşahede ile keşbettikleri hakikatler bu kitabın kapsamındadır. Bu nedenle tasavvufta yazılan bu tarz eserlere, Kur'ân tefsiri, sırların açıklanması vb. isimler verilmesi hoş görülmemelidir. Âriflerin – muhtemelen – amaçları eserlerini Kur'ân ile aynı kefeye koymak değil, belki Kur'ân'ın manalarını daha anlaşılır hale getirmektir. Bu irtibatı Ali Nihat Tarlan, Tâhir-ul-Mevlevî'nin *Şerh-i Mesnevî*'sine yazdığı tebrik ve teşekkürde, çok güzel bir teşbihle açıklamıştır:

"Mesnevî'ye ma'zî²⁴ Kur'ân yani Kur'ânın içi veya özü derler. Eğer böyle bir teşbihe cevaz verilirse Kur'an, bir gül bahçesi, Mesnevî ise gül yağdır. Gül yağında gülün şekli, zerâfeti, harikulâde tenasüp ve âhengi yoktur. Fakat onun ruhu vardır. Birincisi Tanrı, ikincisi kul işidir. Gül, şekil ile ruhtur. Gülyağı yalnız ruhtur. Birkaç damla gülyağında bir gülistan mucizesi görebilecek gözler, onun üzerine eğilebilirler."²⁵

1. Mevlânâ'da Kur'ân Anlayışı ve *Mesnevî*'ye Yansıyan İzdüşümü

Hız. Mevlânâ büyük bir İslam âlimi olarak Kur'ân ve sünnetten aldığı feyz ve ilimlerle eserlerini meydana getirmiştir. Makalenin konusu kapsamında olan, hazretin Kur'ân'a bakışı ve ondan ilhamla *Mesnevî*'ye yansıttıklarını üç başlık altında incelenmiştir:

1.1. Mevlânâ'nın Kur'ân Hakkındaki Fikirlerinin Temeli

Hız. Mevlânâ'nın Kur'ân hakkındaki görüşlerini anlamak için *Mesnevî*'deki beyitlerden birkaçını incelemek konuyu anlaşılır hale getirecektir. Fakat hazretin *Divân-ı Kebîr*'de Kur'ân ve Hz. Peygamber'e (s.a.v) biçtiği önemi açıkça belirten bir rubaisi ile başlamak, başta son noktayı koymak olacaktır:

من بنده قرآنم اگر جان دارم
من خاک ره محمد مختارم
گر نقل کند جز این کس از گفتارم
ببزارم از او وز این سخن ببزارم²⁶

²² Tahir Olgun, *Mesnevî'nin Yeni Mu'tarızına İkinci Cevap* (İstanbul: Rıza Koşkun Matbaası, 1947), 5.

²³ el-Mâide 5/3: "Bugün sizin için dininizi kemale erdirdim."

²⁴ Mağz-ı Kur'ân.

²⁵ Tâhir-ul-Mevlevî, *Şerh-i Mesnevî* (İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1963), 1/3.

²⁶ Mevlânâ Celaleddin Muhammed-i Belhi, *Külliyat-ı Şems-i Tebrizi*, tsh. Nizameddin Nuri (Tahran: İntişarat-ı Kitab-ı Âbân, 1386/2007), 2/1434, rubai. 1331.

Ben yaşadıkça Kur'ân'ın bendesiyim/kölesiyim
 Ben seçilmiş Hz. Muhammed'in (s.a.v) yolunun toprağıyım
 Biri benim söylediklerimden bu konudan başka bir şey nakledeirse
 Ondand da bizarım, o sözden de bizarım

Bu rubaide Mevlânâ, ona ithamlarda bulunanlardan, şiirlerini din dışı bilenlerden şikayetçi olduğunu, Kur'ân ve sünnete olan bağlılığını apaçık ortaya koymuştur.

Mesnevî'nin farklı yerlerinde Kur'ân'ın mahiyeti, hikmetleri, doğru okunup anlaşılması gerekliliği vb. konulara dair açıklamalar mevcuttur. Bu makalenin amacı doğrultusunda bunlardan birkaç beyit sunulacaktır. Hz. Mevlânâ Kur'ân'ın zahir ve batını olduğunu, manaların yedi katmandan oluştuğunu, avam ve havas, herkesin kendi kapasitesine göre ondan behre aldığını ifade etmektedir. Kur'ân'ın sadece zahirini gören, insanın sadece topraktan yaratılmış suretine aldanan ve ona secde etmeyen iblise benzetilmiştir:

حرف قرآن را بدان که ظاهر است
 زیر ظاهر باطنی بس قاهر است²⁷
 تو زقرآن ای پسر ظاهر مبین
 دیو آدم را نبیند غیر طین²⁸
 همچو قرآن که بمعنی هفت توست
 خاص را و عام را مطعم دروست²⁹

Bil ki Kur'ân'ın lafzı sadece zahirini gösterir
 Bu zahirin altında çok değerli batın/mana vardır
 Ey oğul sen Kur'ân'dan sadece zahirini görme
 Şeytan Âdem'de topraktan başka bir şey görmez
 [Nasıl ki] Kur'ân'ın yedi kat manası var

Has ve 'am için onda mutfak (doyurucu gıdalar) vardır

Kur'ân'ın zahirinden batınına inmeyi gerekli gören Mevlânâ, Kur'ân'ın manası Kur'ân'la bilinir demektedir.

معنی قرآن زقرآن پرس و بس
 وز کسی کانتش ز دست اندر هوس
 پیش قرآن گشت قربانی و پست
 تا که عین روح قرآن شد دست³⁰

²⁷ Kerim Zamani, *Şerh-i Came' Mesnevî* (Tahran: İntişarat-ı Ettelaat, 1375/1996), 3/1084, b. 4244; Türkçesi için bk. Ahmed Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*, haz. Selçuk Eraydın; Mustafa Tahralı (İstanbul: Kitabevi, 2005), 6/490, b. 4230.

²⁸ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 3/1996, 1085, b. 4247; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 6/491, b. 4233.

²⁹ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 3/1996, 490, b. 1897; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 5/499, b. 1890.

³⁰ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 5/1996, 857, b. 3128-3129; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 10/318-319, b. 3124-3125.

Kur'ân'ın manasını sadece Kur'ân'a sor
O kimse ki heva ve hevesini ateşe vermiştir
Kur'ân'ın önünde kurban ve değersiz olmuş
O kadar ki ruhu Kur'ân'ın ruhu gibi olmuştur

Mevlânâ Kur'ân'ın anlamını sadece Mushaf'tan değil, benliğinden kurtulmuş, Kur'ân'ı hal etmiş ârif insanlardan öğrenilebildiğini serdetmektedir. Burada yürüyen Kur'ân vasfını kazanmış, Kur'ân-ı natika kavramına işaret etmektedir. Başka bir beyitte ise nasıl bu vasfa ulaşılacağını, Kur'ân-ı natika olunabileceğini açıklamaktadır:

هر که گاه و جو خورد قربان شود
هر که نور حق خورد قرآن شود³¹

Saman ve arpa yiyen kurban olur
Hakk nurunu yiyen Kur'ân olur

Hız. Mevlânâ, kendi sözlerinin tahkimi için Senâî'î şahit tutar ve Kur'ân'dan sadece sureti görenlerin dalalette olduklarını söyler. Bu grubun körler gibi güneşin sadece sıcaklığını hissettiklerini, ışığından dolayı görünen güzellikleri görmekten mahrum kaldıklarını beyan etmektedir:

خوش بیان کرد آن حکیم غزنوی
بهر محبوبان مثال معنوی
که ز قرآن گر نبیند غیر قال
این عجب نبود ز اصحاب ضلال
کز شعاع آفتاب پر ز نور
غیر گرمی می نیابد چشم کور³²

O Gazneli Hakim ne güzel beyan etti
O gafiller için bir manevi misal ile
Eğer Kur'ân'dan kelimadan/lafızdan başka bir şey göremiyorlarsa
Bu delalette olanlar için şaşırtıcı bir şey değildir
Çünkü güneşin ışık saçan ışınlarından
Kör göz sıcaklıktan başka bir şey bulamaz

Bu beyitlere göre Hız. Mevlânâ, Kur'ân'ın sadece zahiri ifadeleriyle iktifa etmeyi doğru bulmuyordur. O, suretten manaya geçmek ve bu manayı anlamak için Kur'ân-ı natika haline gelmiş bir mürşidi kâmilin irşadına ihtiyaç olduğu kanaatinde. Mürşidin irşat ile vazifelendirdiğine inanan Mevlânâ, kendisini de bu makamda gördüğünden *Mesnevî*'sini bu hedefle söylemiştir.

1.2. Kur'ân'ın *Mesnevî* Üzerindeki Tesiri

Hız. Mevlânâ'nın hayat serüveni, onun küçüklüğünden itibaren Kur'ân ve İslami

³¹ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 5/679, b. 2478; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerhi*, 10/127, b. 2478.

³² Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 3/1080, b. 4229-4231; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerhi*, 6/486-487, b. 4215-4217.

ilimlerle haşır neşir olduğunu göstermektedir. Sûfi şair *Mesnevî*'de Kur'ân'ın hikâyelerini kullanmakla birlikte Kur'ân'ı kendi söylediklerine şahit tutmuş, onunla istidlal etmiş ve misaller getirmiştir. Bunlara ilaveten bu semâvî kitabı tanıtmak, içindeki konuları şerh etmek, ona tutunmak, onda tedbir etmek ve düşmanlarını tanımak hakkında bilgiler sergilemiştir.³³ *Mesnevî* dikkatlice incelendiğinde, şair Kur'ân'ı iyi okumuş veya hatta Kur'ân hafızıymış demek yetersiz kalıyor. Her fırsatta ziyadesiyle işlenmiş Kur'ân ifadeleri, ârif şairin Mushaf'ı benimsediği, ayetlerin suret ve manalarla özdeşleştiğinin göstergesidir. Bu birleşmenin sonucunda, Kur'ân-ı natika haline gelen şair, her sözünde, her kavramında ondan izler bırakmıştır.

Hız. Mevlânâ *Mesnevî* aktarımında, yalnızca hikmetleri hikâyelerle söylemeyi Kur'ân'dan ilham almamıştır. Hikâyelerin kurgulama tarzı, kıssaya başlama ve anlatım üslubu, kıssalar arasında geçişler yapmak, dasitanın arka planında geçen olaylara dikkat çekmek gibi çeşitli tesirler almıştır.³⁴

Mesnevî'de Kur'ân'ın belirgin ve gizli izleri üç farklı yönden ele alınabilir: Kur'ân'ın *Mesnevî*'deki yapısal tesirleri; Mevlânâ'nın Kur'ân hakkındaki görüş ve algıları; Kur'ân'dan alıntılanan ibareler, ayetlerin anlamları ve kelimelerin etkileri. Üçüncü açıda *Mesnevî*'deki kullanılmış ayetler, ibareler ve Farsça manalarından: tazmin, iktibas, telmih, esinlenmek ve işaret etmek gibi çeşitli yöntemlerle gerçekleşmiştir.³⁵ Bu mevzuların ayrıntılı incelenmesi başka bir makale konusudur.

1.3. Kur'ân Tefsiri Olarak *Mesnevî*

İlk olarak müsteşrik Reynold Nicholson, neşrettiği *Mesnevî*'deki ayetlerin sayısını yaklaşık altı yüz ilan etmiştir. Çağdaş İranlı Mevlânâ uzmanı Kerim Zamani, *Şerh-i Came-i Mesnevî-i Manevî* eserinin yedinci cildinde, *Mesnevî*'de geçen Kur'ân-ı Kerim ayetlerini, cilt ve beyit numaralarıyla beraber sıralamaktadır. Zamani'nin Kur'ân'daki sûrelerin tertibiyle zikrettiği sıralamada, sekiz yüz yetmiş altı (876) ayet bulunmaktadır. Göz ardı etmemek gereken mevzu ise bazı ayetlerin çeşitli yerlerde, birbirine zıt düşmemek şartıyla, farklı şekillerde yorumlanmasıdır. Örneğin "attığında da sen atmadın"³⁶ ibaresi, toplam on üç kere tekrar edilmiştir. İran çağdaş *Mesnevî* araştırmacısı, âlim, fakih ve filozoflarından Allame Mohammad Taghi Ca'feri³⁷, *Mesnevî*'de yaklaşık iki bin iki yüz (2200) ayete işaret olduğunu, tespit etmiştir.³⁸

Hüseyin Güllüce, *Kur'ân Tefsiri Açısından Mesnevî* eserinde – Tefsir anabilim dalında yayınlanmış doktora tezi – *Mesnevî*'de yaklaşık bin beş yüz (1500) ayetten bahsedildiğine ve bu Kur'ân-ı Kerim'in dörtte birine tekabül ettiğini arz etmektedir.³⁹ Ona göre, *Mesnevî*'de ayetler altı farklı biçimde ele alınmıştır: 1- Başlıkta hangi ayetin tefsiridir belirlenir; 2- bir tasavvufi konuda bir veya birkaç ayetin tefsiri geçer; 3- hikâyede ayete işaret veya telmih ile tefsirine başlar; 4- başlıkta ayetin tefsiri yerine ayet hakkında veya ayetin hükmü gibi ifadeler verilmiş; 5- şiirin akışında bu ayeti oku veya bu ayet gereğince

³³ Gholam reza Bahmani. "Baztab-ı Qur'ân der Mesnevî-i Ma'nevî", *Sahife-i Mobin Dergisi*, 2/17-18 (1382), 66.

³⁴ Hosein Faal Araghi nejad; Soheyla Musavi Sirjani. "Shiveye Dastan pardazi dar Quran va Tasire An bar Mesnavi; Ba Takiye bar aghaz va Shiveye Naghle Dastanha", *Feslname Adabiyat Erfani va Ostureshe nakhti*, 17/62 (1400/2021-1), 269.

³⁵ Seyyed Taghi Aleyasin, "Masnavi, Qurane Shere Farsi", *Nameye Parsi Dergisi*, 9/3 (1383/2004-3), 149.

³⁶ el-Enfâl 8/17: "وَمَا رَمَيْتُ إِذْ رَمَيْتُ".

³⁷ İran çağdaş âlim, fakih ve filozoflarıdır (1925-1998).

³⁸ Aleyasin, "Masnavi, Qurane Shere Farsi", 144.

³⁹ Hüseyin Güllüce, *Kur'ân Tefsiri Açısından Mesnevî* (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999), 61.

gibi lafızlarla ayetlerden bahseder; 6- ayetlerin sadece Farsça meal veya tefsirini kullanır.⁴⁰

Güllüce, *Mesnevî*'yi genel olarak Kur'ân'ın işari sûfi tefsiri olarak nitelendirmiştir⁴¹, aynı zamanda tefsir ilmi açısından detaylıca incelediği bu eserdeki ayet yorumlarını ağırlık itibariyle şöyle sınıflandırmıştır: işari tefsir %40, işari-dirayet tefsiri %25, dirayet tefsiri %15, rivayet tefsiri %5, işari-rivayet tefsiri %2, rivayet-dirayet %3, rivayet-dirayet-işari %2, bir tefsir metoduyla beraber temsili veya gerçek hikâye anlatarak açıklama ve ayetin nassının zahiri manasıyla yetinme %8.⁴² Bu ilmi, detaylı incelemeler sonucunda *Mesnevî* Kur'ân tefsiri olarak adlandırabilmektedir.

2. Mevlânâ'nın Gözünden Mesnevî

Hz. Mevlânâ *Mesnevî*'nin dibacesinde eserini sunmak için "Hazâ kitâbü'l-Mesnevî." – Bu Mesnevî kitabıdır – cümlesiyle başlamıştır. İsmail Rüsûhî Ankaravî *Mesnevî*'nin dibace ve ilk on sekiz beytinin kelime kelime hatta bazen hafları üzerinden şerh ettiği *Mecmûatü'l-letâif ve matmûretü'l- maârif*'inde, buradaki kitaptan kasıt Allah'ın var ettiği tüm âlemler ve mahlukattır, demektedir. Mesnevî kelimesi de bir edebi şiir türü olmasının yansıması, anlamı çift demektir. Allah Kur'ân'da her şeyi çift yarattığını buyurmaktadır.⁴³ Ankaravî'ye göre bu eserin *Mesnevî* olarak adlandırılması, şehadet âlemindeki bütün birbirine zıt ve eş varlıkların hakikatlerine dair bir kitap oluşunun göstergesidir. Ankaravî bu ilk cümlenin şerhini şöyle özetlemektedir:⁴⁴

"Ey ilâhî sırlara vâkıf olmak isteyen kimseler! Farkında olun ki, işte bu Mesnevî kitabıdır."

Dibacenin devamında "ve hüve usülü usüli usüli'd-din fi keşfi esrârî'l-vüsûli ve'l-yakîn." – ve o (bu Mesnevî kitabı) vuslat ve yakîn sırlarını keşfetmede dinin usûlünün usûlünün usûlüdür." demektedir. Ankaravî üç usûlden kastedilene farklı bakış açılarından açıklamaktadır. Bunlardan biri başka şarihlerin de işaret ettiği, şeriattaki ameller, tarikattaki haller, hakikate dair sırlardır ve *Mesnevî* bunların toplamıdır. Ankaravî'nin kendisine has bir yorumunun hülasası da şöyledir: Dinin asılları beştir; bunlar üç asla dayanır: iman, ihlas, niyet. Bu üç aslın aslı da, hikmet ve marifet ilmidir. Hikmet ve marifetin kaynağı ise Mesnevî kitabıdır.⁴⁵

Tamamını Arapça yazdığı bu mukaddemenin devamında Mevlânâ eseri için, Allah'ın büyük fıkhi, kandil, en hayırlı durak, rızıkları bollastıran, ahlaki güzelleştiren, gönüllere şifa vb. sıfatlar sıralamaktadır. *Mesnevî*'nin Kur'ân gibi bazılarını (sabredenleri) hidayete, bazılarını (kafirleri) dalalete götürdüğünü⁴⁶ ifade eden yazar, bu kitabın Allah tarafından korunduğunu da belirtiyor. Mevlânâ *Mesnevî*'de dini bir bütün olarak ele aldığı için, Kur'ân'ın sıfatlarını kullanmıştır. Bu da Kur'ân'a lafzi boyutta bir benzerlik veya

⁴⁰ Güllüce, *Kur'ân Tefsiri Açısından Mesnevî*, 118-119.

⁴¹ Güllüce, *Kur'ân Tefsiri Açısından Mesnevî*, 55.

⁴² Güllüce, *Kur'ân Tefsiri Açısından Mesnevî*, 119.

⁴³ ez-Zâriyât 51/49: "Her şeyi çift çift yarattık ki anlayabilesiniz."; en-Nebe 78/8: "Biz onları çift olarak yarattık."; Yâsîn 36/36: "... çiftleri yaratan Allah ne yücedir."

⁴⁴ İsmail Rüsûhî Ankaravî, *Mesnevî'nin Sırrı – Dibâce ve ilk 18 beyit şerhi*, haz. Semih Ceyhan; Mustafa Topatan (İstanbul: Hayykitap, 2008), 123.

⁴⁵ Ankaravî, *Mesnevî'nin Sırrı*, 124-125.

⁴⁶ Bu konu *Mesnevî*'nin 6. cildinde açıklanmıştır. Burada Mevlânâ Mesnevî'nin sadece suretini görenlerin dalalette olduklarını ve manaya inenlerin hidayete erdiklerini söylemektedir. Bahaeddin Âmilî'nin şiiri de buradan neşet almaktadır. Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî-i Şerhi*, 11/227, b. 671-672.

eşitliğe sahip anlamına gelmemelidir.⁴⁷

Ahmed Eflâkî'nin *Menakibu'l Ârifin* kitabında aktardığı bir menkıbeden, *Mesnevî*'nin Kur'ân ile karşılaştırılmasının Mevlânâ'nın kendi döneminden itibaren başladığı anlaşılmaktadır:

Bir gün Hz. Sultan Veled buyurdu: Yarenlerden biri babamın huzuruna şikayet etti ki, *Mesnevî*'ye neden Kur'ân diyorlar diye, âlimler benimle tartışıyorlar. Ben kulunuz, Kur'ân'ın tefsiridir dedim. Babam bir an sükût etti ve buyurdu: Ey köpek! Neden olmasın? Ey eşek! Neden olmasın? Ey [...] Neden olmasın? Enbiya ve evliyanın söz kaplarında, ilahi sırlarının nurlarından başka bir şey yazılmamıştır ve Allah'ın kelamı onların pâk gönüllerinde bitip/yeşerip, dil nehirlерinden akmıştır.

Söz kalptedir ve sadece dil kelamın delili kılındı.

İster Süryanice olsun, ister Seb'u'l-mesânî olsun, ister İbranice olsun, ister Arapça olsun...

Öyle olsan da, böyle olsan da, canın canının canının canısın; hangi dilde buyurursan buyur, tatlı dilli padişahsın...⁴⁸

Menkıbeye göre, Mevlânâ velilerin cilalanmış gönüllerini ilahi sırların aynası olarak görmektedir. İlahi nurun bu aynadan aksettiği manaları dile getirenler ister nebi olsun, ister veli, ister Arapça söylesinler, ister Farsça, hepsi Hakk sözünü dile getirmekteler. Hz. Mevlânâ da büyük bir veli konumunda olduğu için sözlerinin kaynağını Hakk'tan olduğunu ve Kur'ân ile aynı menşeden çıktığını ifade etmektedir. Bu nedenle eserinin girişinde onu Kur'ân'ın sıfatlarıyla tarif etmiştir. Fakat hazretin şiirlerini göz önüne alınca, Kur'ân'ın yolunu izleyerek, İslam dininin çerçevesinde, suret ve manadaki – görünen ve görünmeyen – bilgileri izah etmek isteği görülmektedir. Bu yüzden *Mesnevî*'nin altı defterinde her fırsatta farklı şekillerde bunu hatırlatmaktadır. Bunlardan iki örneği şöyledir:

مثنوی ما دکان وحدتست

غیر واحد هر چه بینی آن بتست⁴⁹

Bizim Mesnevîmiz vahdet dükkânıdır

Birden başka ne görürsen puttur

آب خضرست این نه آب دام و دد

هر چه اندر وی نماید حق بود⁵⁰

Bu Hızır'ın suyudur, hayvan suyu değildir

Üzerinde ne görünüyorsa Hakk'tır

3. *Mesnevî*'nin Kur'ân'a Zahiri Benzeyişi

Bir önceki bölümde Mevlânâ'nın *Mesnevî* hakkındaki düşüncelerinden, eserinin

⁴⁷ Semih Ceyhan, "Mesnevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/328.

⁴⁸ Şemseddin Ahmed Eflâkî El-ârifi. *Menâkıbü'l Ârifin*, haz. Tahsin Yazıcı, (Tahran: Dünya-ye Kitap, 1362/1983), 1/291. Türkçesi için bk. Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkıbeleri*, çev. Tahsin Yazıcı, (İstanbul: Kabcacı Yayınevi, 2006), 261.

⁴⁹ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 6/433, b. 1528; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 11/499, b. 1546.

⁵⁰ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 6/847, b. 3243; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 12/421, b. 3263.

sınırlarını İslam dininin usulleri ve Kur'ân-ı Kerim üzerinden belirlediği ortadadır. *Mesnevî* Kur'ân'a dayandığından, muhtevasının yanı sıra, yazılış ve biçiminde de ona benzer tarafları mevcuttur. Bu benzerlikler çeşitli başlıklar altında incelenebilir:

3.1. Kaynak Bakımından: Vahiy ve İlham

Kur'ân-ı Kerîm de Allah'ın kelamı çeşitli yollarla peygamberlere vahyolunduğu zikrolunmuştur. Bunlara ilaveten cansız ve canlı varlıklara gelen vahiyler ve peygamber olmayan insanlara da vahiy olduğu görülmektedir. Söz gelimi Kasas sûresinin yedinci ayetinde Hz. Musa'nın annesine ve Âl-i İmrân sûresinin kırk yedinci ayetinde Hz. Meryem'e vahiy geldiği söylenmektedir. Bu vahiyler vasıtasız kalbe geldiğinden genelde ilham olarak adlandırmaktadır. Kur'ân'ın vahiy yoluyla Hz. Peygamber (s.a.v) efendimize indirildiği ve kendilerinin son peygamber olduklarından vahyin artık kesildiği bilinmektedir. Fakat Allah'tan gelen feyz, nefsinden arınmış velilerin kalbine ilham olmaya devam etmektedir. *Mesnevî* de bu ilhamlar sonucunda meydana gelmiştir. Mevlânâ kendisi bu konuyu *Mesnevî*'nin çeşitli yerlerinde ibraz etmiştir. Belki de en bariz iddiası şudur:

نه نجومست و نه رملست و نه خواب

وحی حق والله اعلم بالصواب⁵¹

Ne nücumdur (astronomi), ne remildir, ne rüyadır

Hakk'ın vahyidir, yemin olsun ki Allah doğrusunu daha iyi bilir

Hz. Mevlânâ ricası üzere *Mesnevî*'yi söylemeye başladığı Hüsameddin Çelebi'yi, kendisinin ilham kaynağı olarak göstermiştir. Bu mevzuyu bir beytinde Çelebi'nin yemek yemesi üzerine ilhamının kesilmesiyle şöyle ifade etmiştir:

ای دریغا لقمه‌ای دو خورده شد

جوشش فکرت از آن افسرده شد⁵²

Ne yazık ki iki lokma yenildi

İlham ve düşünce kaynağı ondan hüznünlendi (bulandı)

Bu beyitler *Mesnevî*'nin keşif⁵³ yoluyla Mevlânâ'nın kalbine ilham olduğunun kanıtıdır. Ehli tasavvuf, belli bir mertebeye varmış sûfiye ilham olunan keşfi bilgiyi, vahiy gibi doğru ve korunmuş görüyorlar. Onlara göre, keşif ile şeriatta yeni bir hüküm ortaya konulmuyor. Ancak Kur'ân ve sünnetin karışık meseleleri, açık olmayan hükümleri, anlaşılır hâle getiriliyor.⁵⁴ İmam Gazzâlî (öl. 1111) *İhyâü ulûmi'd-dîn* eserinin Rub'u'l-Mühlikat adını verdiği üçüncü cildinde ilhamı, delilsiz ve gayret sarf edilmeden,

⁵¹ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 4/540, b. 1852; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 7/547, b. 1847.

⁵² Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 1/1123, b. 3990; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 2/560, b. 4032.

⁵³ Tasavvuftaki seyrüsülûk'ün üç temel ilkesi vardır: taḥliye (تخلیه: Kalbi masivadan boşaltmak), taḥliye (تخلیه: Güzel hasletlerle donatmak) ve tecliyе (تجليه: Kalbi cilalamak). Kalpler önce masivadan boşaltılarak temizlenir, sonra güzel huylarla süslenir ve sonunda Hakk'ın tecellisini alabilmek için cilalanır. Bu hazırlığı yapmış kalbe perdeler açılır, gayb âleminden bilgiler keşf ve ilham olarak sûfi'nin gönlüne gelir. Keşfin üç mertebesi vardır: (i) başlangıç seviyede olan ilim ehlinin kalbine muhâdara gelir; ileri seviyelere ulaşanlara, Allah'ın lütfuyla (ii) mükâşefe gerçekleşir: kalp gözünün açılmasıyla gayb âlemi görülür; (iii) Müşâhede mertebesinde ise, kalp açık bir şekilde Hakk'ı görür. Başlangıç seviyesindeki muhâdaraalarda yanılmalar olabilir. Fakat seyrüsülûk'ünü tamamlayanların ilhamlarında genelde hata olmaz. Mohammad Miri, "Barresiye Marahale Soluki 'Takhliye', 'Tahliye', 'Tacliye' ve 'Fana' dar Erfane Eslami", *Faslname Erfan Eslami*, 17/65 (1399/2020-3), 60.

⁵⁴ Öngören, "Bir Bilgi Kaynağı", 91.

perdelerin ortadan kalkmasıyla kalbe gelen ilim olarak tanıtmaktadır. Ona göre, bu ilmin iki kısmı vardır: (i) Veliler ve iyilere mahsus olan ilham; (ii) peygamberlere özel kılınan vahiy. Vahiy ve ilhamın arasındaki tek fark ise, vahiyde ilmi getiren meleğin görülmesidir.⁵⁵ Bu tanımlara beraber *Mesnevî*'nin de Kur'ân gibi menşei Hakk'tan olduğu sonucuna varılabilir.

3.2. Başlangıç İfadeleri Bakımından: İkra' ve Bişnev

Hız. Peygamber (s.a.v) efendimize gelen ilk vahiy ve ilk inen sûre, Alak sûresidir. Alak sûresinin ilk ayetinin ilk kelimesi ise *ikra'* yani *oku* emridir: "Yaratan rabbinin adıyla oku!"⁵⁶. Fakihler ve müfessirler oku'dan kastın; kainatı, kendini (hakikat-ı Muhammedîye'yi) vb. okuması gerektiği üzerine farklı görüşler sergilemişler. Burada önemli olan Allah (c.c) tarafından yazılmış takdir-i ilahinin okunma eylemidir.

Mesnevî ise *bişnev* yani *dinle* kelimesi ile başlamaktadır: "Dinle bu ney nasıl şikayet ediyor."⁵⁷ Mevlânâ eserinde ney⁵⁸ sazının iniltilerinden çıkan hikâyelerle, hakikatleri anlatır ve umudu ayrılık ferağından parçalanmış, can kulağı açılmış bir dinleyici bulmaktır. Can kulağıyla hikâyelerin altındaki manaları arayanlar, bu nağmeler sayesinde Hakk ile aralarındaki perdeler yırtılır ve hakikate ulaşırlar.⁵⁹ Hz. Mevlânâ Kur'ân'a benzer bir şekilde eserini bir emir ile başlamıştır. Ârif şair nağmeleri dinle demek için ney metaforu kullanmakla birlikte dinlemenin önem ve gerekliliğini de izah etmektedir:

انصنوا را گوش کن خاموش باش

چون زبان حق نگشتی گوش باش⁶⁰

Ensitû'yu dinle ve sus

Hakk'ın dili olmadıysan kulak ol

Mevlânâ'ya göre, Hz. Peygamber (s.a.v) efendimiz oku emriyle, hikmetleri okumak ve insanlara tebliğ etmekle vazifelenirilmiş, bu vesileyle Hakk'ın dili olmuştur. Hakk'ın dili olmayı sadece Hz. Peygamberin takipçileri olarak fenâ-fillah'a ulaşmış evliyâullah'a mahsus görmektedir. Şair veli, kendisini bir ney mesabesinde ilahi nefha ile dolup Hakk'tan gelen hikmetleri insanlara açıklamakta olduğunu ifade etmektedir. *Mesnevî*'yi Kur'ân'dan ayrı görmediğinden, "Kur'ân okunduğu zaman onu dinleyin ve sessiz durun ki rahmete nâil olasınız."⁶¹ ayetine atıf yapmaktadır. Madem ki Hakk'ın dili olmamışsın o zaman sus ve bu Kur'ân sözlerinin tefsiri gibi olan *Mesnevî*'yi dinle, demektir.

3.3. İsimleri Bakımından: Kur'ân ve *Mesnevî*

Kur'ân'ın kelime anlamı "okunan" demektir. Yani özel bir ad olmadan, Yusuf sûresinin ikinci ayetinde⁶², Allah'ın bu şekilde işaret etmesi üzere Mushaf'a verilen isim olmuştur.

Mesnevî de önceki bölümlerde ifade edildiği gibi, bir nazım türüdür. Şairler kaleme aldıkları bu tarz eserlere mesnevi kelimesiyle beraber özel bir adla isimlendiriyorlardı

⁵⁵ İmâm Gazâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*, 3, çev. Ahmed Serdaroğlu, (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974), 41.

⁵⁶ el-Alak 96/1.

⁵⁷ "بشنو این نی چون شکایت می کند".

⁵⁸ Ney'den kasıt Hz. Mevlânâ'nın kendisi veya başka tabirle mürşidi kamildir.

⁵⁹ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 1/51-61, b. 1-18; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 1/71-88, b. 1-18.

⁶⁰ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 2/843, b. 3456; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 4/430, b. 3448.

⁶¹ el-A'râf 7/204.

⁶² Yûsuf 12/2: "Anlayabilesiniz diye biz onu Arapça bir Kur'an olarak indirdik."

(Örneğin Attar'ın *Mantıku't-tayr* mesnevisi). Hz. Mevlânâ ise kendi eserine (yukarıda bahsedildiği cihanşümül anlamına da dikkat çekerek) sadece *Mesnevî* diyerek Kur'ân'dan esinlenmiş olabilmektedir.

O zamana kadar sadece bir tür olarak bilinen mesnevi kelimesi Mevlânâ'dan sonra, hazretin eserinin özel ismi olarak tanınmıştır. Bugün nasıl Kur'ân denildiğinde sadece Mushaf algılanıyorsa, *Mesnevî* kelimesi duyulunca da ilk akla gelen Hz. Mevlânâ'nın eseridir.

3.4. Giriş İfadeleri Bakımından: Fâtiha Sûresi ve İlk On Sekiz Beyit

Fâtiha sûresi, Hz. Peygamber efendimize (s.a.v) tam olarak nazil olan ilk sûredir. Fâtihatü'l-Kitab adını alan bu sûre tertipli Kur'ân-ı Kerim'in ilk sûresidir ve Kur'ân'ın önsözü, özü ve özeti mahiyetindedir.

Ney-nâme adıyla meşhur olan *Mesnevî*'nin ilk on sekiz beyti de Hz. Mevlânâ'nın kendi eliyle yazdığı tek bölümdür. *Mesnevî*'nin dibacesindeki "*Mesnevî*'nin manzumunu uzatmakta içtihat ettim."⁶³ ibaresi, ilk on sekiz beytin altı defterlik eserin hulasası olduğunun kanıtıdır. Mevlânâ yine Kur'ân'ı örnek alarak kitabını tek parça bir özetle başlamıştır.

3.5. Yoruma Tâbi Oluşları Bakımından: Tefsir ve Şerh

Kur'ân-ı Kerim'deki ayetlerden Allah (c.c)'ın murat ettiğini anlamak için, genel halkın anlayışına uygun tefsirler yapılmıştır. Kur'ân'da her şeyin apaçık ortada olduğu ve gizliliğe gerek olmadığına inanlar olsa da asırlardır tefsirler yazılmasına rağmen, hala Kur'ân'ın tüm sınırları açığa çıkmamıştır ve her yeni tefsir kitabında yeni anlamlar keşfedilmektedir.

Mushaf'tan sonra herhalde en fazla yorumlanmış olan kitaplardan biri de *Mesnevî-i Şerif*'tir. Mevlânâ'nın Kur'ân'ın yedi katmanlı iç manaya sahip olduğu görüşü makalenin önceki bölümlerinde izah edilmektedir. Sûfi şair, *Mesnevî*'nin tabakaları hakkında doğrudan bahsetmemekle beraber, ara sıra sözün bir deri/kabuk ve mananın öz/çekirdek olduğunu hatırlamaktadır:

این سخن چون پوست و معنی مغز دان

این سخن چون نقش و معنی همچو جان⁶⁴

Bu sözü kabuk ve manayı iç bil

Bu söz nakış gibi ve mana can gibidir

Her fırsatta zahirle iktifa etmemek ve suretten manaya geçmenin lüzumuna dikkat çeken Mevlânâ'nın (kendi) tasavvufi eseri de bu ilkedен müstesna değildir. Bu özü ortaya çıkarmak için, ârifler ve bu işin ehli olanlar tarafından – farklı bakış açılarından – şerh ve yorumlanmıştır.

3.6. Sözün Dizilimi Bakımından

Bilindiği üzere Kur'ân'ın sûre ve ayetleri tertipsiz nüzul etmiştir. Hz. Peygamber (s.a.v) efendimizin içinde bulunduğu ve icap eden durumlara göre inen sûreler, bazen de bölüm bölüm inmiştir. Yani bir sûre (konu) bitmeden başka bir sûrenin ayetleri gelmiş,

⁶³ "اجْتَهَدْتُ فِي تَطْوِيلِ الْمُظْمُومِ الْمُثَوَّى" Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 1/47; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 1/56-57.

⁶⁴ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 1/371, b. 1097; Türkçesi için bk. Avni Konuk, *Mesnevî Şerhi*, 1/348, b. 1119.

sonra yine önceki sûrenin ayetlerine devam edilmiştir.

Bu dağınıklığı, *Mesnevî*'deki hikâyelerin iç içe girmesiyle benzeştirebiliriz. Mevlânâ, çoğu zaman, bir hikâyeyi anlatırken yarıda bırakıp başka bir hikâyeye geçiyor. Genelde konuyu daha açık hale getirmek isteyen ravi, bazen birkaç bölümden sonra asıl hikâyeye geri dönmektedir.

3.7. Yazılış ve Toplanma Bakımından

Hız. Peygamber (s.a.v) efendimize nazil olan ayetler, kendilerinin okuma yazmaları olmadığından, kâtipler tarafından taşlara, derilere, hurma yapraklarına vb. şeylere yazılıyor, hâfızlar tarafından ezberleniyordu. Resul-i Ekrem'in vefatından sonra, birçok hâfızın savaşta şehit olmasıyla beraber Kur'ân-ı Kerim'i muhafaza etmek amacıyla sûre ve ayetler toplanmış ve Mushaf haline getirilmiştir.

Mesnevî'de- ilk on sekiz beyti hariç - Mevlânâ'nın kendi eliyle yazılmamıştır. Genelde vecd halinde söylediği şiirler, Hüsâmeddin Çelebi, oğlu Sultan Veled ve bazı müritleri tarafından not alınıp toplanmıştır. Görüldüğü üzere *Mesnevî*'nin kitap haline getirilmesinde de Kur'ân'ın toplanmasını anımsatan detaylarla karşılaşırız.

3.8. Muhteva Sınıflandırması Bakımından

Kitaplar daha kolay okunup, istenen bilgiye rahat ulaşılsın diye sınıflandırılıyor. Kur'ân'da olduğu gibi *Mesnevî*'de de fihrist mevcut değildir. Günümüzdeki Kur'ân ve *Mesnevî*'lerde içindekiler bölümü ilave olması sadece sûreler ve şiir başlıklarının başlangıç sayfalarına işaret etmektedir. Fakat muhtevadaki konular çeşitli sûreler ve şiirler içinde perakende bir şekilde bahsedilmektedir ve muhteva bazında bir tasnif yoktur.

3.9. Hikâye Kullanımı Bakımından

Tarih boyunca insanlar birbirlerine hikâyeler anlatmayı sevmiştir. İnsanların beyni hikâye dinlerken, özet öğütler dinlemeye nazaran daha fazla çalışmaktadır. Beyin, bir öyküyü dinlerken onu yaşamış gibi bir hisse kapılır ve oradaki öğeleri hafızaya kaydeder. İleriki zamanlarda bu öğeler ve benzerlerine rastladığında öğrendiklerini daha kolay hatırlar. Bu sebeple genelde nasihat vermek için hikâyeler anlatılmıştır. Kur'ân da, önceki kutsal kitaplarda olduğu gibi, bu yöntemi kullanmaktadır. Hız. Mevlânâ ise *Mesnevî*'de bu yolu izlemekle kalmayıp, bazen Kur'ân'daki hikâyeleri kendi üslubuyla yeniden beyan etmiş, bazen de Kur'ân'dan aldığı bir ayet veya ibareyi anlatmak için üzerine bir dasitan inşa etmiştir.

Suretten manaya geçmenin önemini her fırsatta vurgulayan Mevlânâ, maksadın sadece bu yüzeydeki hikâyelerden ibaret olmadığını, asıl verilen nasihatleri kavramak gerektiğini ifade etmektedir:

از کلیله باز جو آن قصه را
واندر آن قصه طلب کن حصه را⁶⁵

Kelîle'den⁶⁶ o kıssayı yeniden bul

⁶⁵ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 1/309, b. 899; Türkçesi için bk. Avni Konuk, 1/298, b. 912.

⁶⁶ *Kelîle ve Dimne* ilki üçüncü yüzyılda Hindistan'da Sanskritçe yazılmış, hikâye bazında öğüt kitabıdır. Geniş bilgi için bk. Adnan Karaismailoğlu, "Kelîle ve Dimne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/210-212.

Ve o kıssanın içindeki hisseyi talep et

Kıssadan hisse almanın önemine defalarca dikkat çeken Mevlânâ, sadece kıssayı okuyanların masalda kaldıklarını ve pek fayda görmediklerini, manalara dalanlara ise hakikatlerin açıldığını beyan etmektedir:

هر کس افسانه بخواند افسانه است

و آنک دیدش نقد خود مردانه است

آب نیلست و به قیطی خون نمود

قوم موسی را نه خون بد آب بود⁶⁷

Her kim ona (*Mesnevî*'ye) masal derse, (ona) masaldır

Ve mert onun değerini görendir

Nil (nehrinin) suyudur ve Kıpti'ye kan göründü

Hz. Mûsâ'nın kavmi için kan değil, su idi

Sonuç

Hz. Mevlânâ'nın *Mesnevî-i Şerîfi* – birçok büyük velinin eserleri gibi – varid olan ilhamlar sonucu ortaya çıkmıştır. Bu tür eserlerin kaynakları, velilerin cilalanmış gönüllerine gayb âleminden aksetmiş manalar olduğu tespit edilmektedir. Bu bilgiler ise ravinin irfanî mertebesine göre, farklı şekillerde zuhur etmektedir. Hz. Peygamber (s.a.v) yaratılışın gayesi olduğundan, dini tamamlamak için en son nebi, Allah'ın habibi, âlemlere rahmet ve en kâmil insan olarak, en yüksek mertebededir ve mucize olan Kur'ân'ı getirmiştir. Şüphesiz şanı yüce Peygamber efendimizin mertebesine hiçbir bir veli, Kur'ân-ı Kerim'e ise hiçbir kitap yetişmemektedir. Hz. Muhammed Mustafa (s.a.v) ve Mushaf'ı müstesna tutma kaydıyla, ulu evliya ve eserlerini temcit etmek amacıyla, abartıya kaçmalar görülmektedir. Genellikle şiirlerde rastlanan bu mübalağalı lafızlardan biri de Mevlânâ'nın *Mesnevî*'sine verilen Farsça Kur'ân lakabıdır.

Hz. Mevlânâ'nın – kendi tarafından – eserinin ilham sonucu meydana geldiği ifadesi ve *Mesnevî*'ye yazdığı önsözünde onu Kur'ân sıfatlarıyla tanıtmayı, bu lakabın almasının ilk delili olabilmektedir. *Mesnevî*'nin muhtevası Kur'ân ayetleri veya sünnet ve hadislerin tekrar ve şerhine dayalı olduğundan tefsir mahiyetinde de ele alınmıştır. Mevlânâ her hikâyesinde Mushaf veya hadiste geçen bir olay veya kavramı, evrenselliğini koruyarak, her dönemdeki insanın anlayabileceği şekilde aktarmaktadır. Bu aktarım ise Kur'ân'dan gelen ve irfanî eserlerde devam eden katmanlı manaları ihtiva etmektedir. Bu hikâyelerin dış ve iç manalarını, herkes kendi ruhani ve algı mertebesine göre kavramaktadır.

Mesnevî'nin yazılış tarzı, hikâyelerle nasihat verme gayesi, bu hikâyelerin aktarılma biçimi, hatta esere verilen isim bakımından da Kur'ân'la büyük ölçüde benzerlikler içermektedir. Mevlânâ, Kur'ân-ı Kerim ile aynı kaynaktan çıkan, onun kapsamında olan bilgileri müşahede ederek hakka'l-yakîn makamına ermiştir. O, benimsediği bu bilgileri, Mushaf'tan esinlenerek benzer bir eser şeklinde, fakat daha sade bir biçimde sunmaktadır.

Mevlânâ ve onun gibi seyrüsülûk'ünü tamamlamış, fenâ-fi'llah'a ulaşmış velilerin kalpleri Hakk nurunun tecelligâhı olmaktadır. Onlara gelen ilham ve keşfi bilgiler, Kur'ân ve sünnetin içerdiği doğru bilgilerden kaynaklanmakta ve vahiy gibi korunmaktadır. Bu

⁶⁷ Zamani, *Şerh-i Mesnevî*, 4/29, b. 32-33; Türkçesi için bk. Avni Konuk, 7/29, b. 32-33.

bilgilerin Allah velileri tarafından aktarıldığı eserlere, övgü niteliğinde, yapılan kutsal kitap muamelesi hoş görülebilmektedir. Kuşkusuz Kur'ân-ı Kerîm bizzat Cenabi Allah (c.c) tarafından gönderilmiş eşsiz bir eserdir. Başka kitaplar ancak O'nun dostluğunu kazanabilmiş veli kullarının Kur'ânı açıklamaya çalıştığı şerhler gibi olabilmektedir.

Kaynakça

- Âbidin Paşa. *Tercüme ve Şerh-i Mesnevî-i Şerif*. İstanbul: Dersaâdet: Mahmud Bey Matbaası, 1305.
- Aleyasin, Seyyed Taghi. "Masnavi, Qorane Shere Farsi". *Tahran: Nameye Parsi Dergisi*, 9/3 (1383/2004-3), 143-161.
- Ankaravî, İsmail Rüsûhî. *Mesnevî'nin Sırrı – Dîbâce ve ilk 18 beyit şerhi*. haz. Semih Ceyhan; Mustafa Topatan. İstanbul: Hayy kitap, 2008.
- Bahmani, Gholam reza. "Baztab-ı Qur'ân der Mesnevî-i Ma'nevî". *Sahife-i Mobin Dergisi*, 2/17-18 (1382), 66-98.
- Ceyhan, Semih. "Mesnevî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/325-334. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Daneshname-ye Cahane Eslam*. 4. haz. Gholam Ali Haddad Adel. Tahran: İntişarat-ı Bonyade Daerato'l Maarefe Eslami, 1378/1999.
- Derin, Süleyman. "Nicholson, Reynold Alleyne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/76-77. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Eflâkî El-ârifi, Şemseddin Ahmed. *Menâkıbü'l Ârifîn*. 1, haz. Tahsin Yazıcı. Tahran: Dünyaya Kitap, 1362/1983.
- Eflâkî, Ahmed. *Ariflerin Menkıbeleri*. çev. Tahsin Yazıcı. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2006.
- Emine Yeniterzi. "Mevlânâ ve İkbâl". *Semazen Akademik*. Erişim 25 Eylül 2021. <https://semazen.net/mevlana-ve-ikbal-emine-yeniterzi/>
- Faal Araghi nejad, Hosein; Musavi Sirjani, Soheyla. "Shiveye Dastan pardazi dar Quran va Tasire An bar Mesnavi; Ba Takiye bar aghaz va Shiveye Naghle Dastanha". *Tahran: Feslname Adabiyat Erfani va Ostureshe nakhti*, 17/62 (1400/2021-1) 269-303.
- Gancine-ye Erfan: Eşe'etü'l-lama'at-ı Câmî – Sevanh-ı Gazali – Şerh-i Do Beyit – Meğsed-i Eğsa – Zübdetü'l Hakayık – Münteheb-i Kimiya-yi Saadet*, tsh. Hamed Rabbani. Tahran: İntişarat-ı Gancine, 1352/1973.
- Güllüce, Hüseyin. *Kur'ân Tefsîri Açısından Mesnevî*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- İkbâl, Muhammed. *Esrar-ı Hodî*, Lahor: Cavid İkbâl Yayınları.
- İkbâl, Muhammed. *Esrar-ı Hodî (Benliğin Sırları)*, çev. Ali Nihad Tarlan. İstanbul: Yenilik Matbaası, 1958.
- İkbâl, Muhammed. *Külliyat-ı Eşâr-ı Farsi-i Mevlana İkbâl-ı Lahuri*, tsh. ve mukaddime. Ahmed Soruş. Tahran: İntişarat-ı Kitabkhane Senâî, 1370/1991.
- İmâm Gazâlî. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. 3, çev. Ahmed Serdaroğlu. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1974.
- Karaismailoğlu, Adnan. "Kelîle ve Dimne". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/210-212. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Karayev, Yaşar; Akpınar, Yavuz. "Şehriyâr, Mehemmed Hüseyin", *Türkiye Diyanet Vakfı*

- İslâm Ansiklopedisi*. 38/471-472. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Konuk, Ahmed Avni. *Mesnevî-i Şerîf Şerhi*. 1-12, haz. Selçuk Eraydın; Mustafa Tahralı. İstanbul: Kitabevi, 2005.
- Kur'ân Yolu*. Erişim 25 Eylül 2021. <https://kuran.diyaret.gov.tr>
- Mevlânâ Celaleddin Muhammed-i Belhi, *Dîvan-ı Kâmil-i Şems-i Tebrizi*, tsh. Bediüzzeman Fûrûzanfer, İntişarat-ı Bedreğre Cavidan, Tahran, 1393/2014.
- Mevlânâ Celaleddin Muhammed-i Belhi. *Külliyat-ı Şems-i Tebrizi*. 1-2, tsh. Nizameddin Nuri. Tahran: İntişarat-ı Kitab-ı Âbân, 1386/2007.
- Miri, Mohammad. "Barresiye Marahle Soluki 'Takhliye', 'Tahliye', 'Tacliye' ve 'Fana' dar Erfane Eslami". *Tehran: Fasname Erfan Eslami*, 17/65(1399/2020-3), 60-77.
- Mohammad Bagher El-Musavi El-Khansari. *Rozaato'l Cenân Fi Ahvale'l Olama ve's Sadat*. VIII. Ghom: İntişarat-ı Esmailiyan, 1390/2011.
- Nicholson, Reynold A. *The Mathnawi of Jalalu'ddin Rumi*. Lahore: Islamic Book Service, 1989.
- Okumuş, Ömer. "Âmilî, Bahâeddin". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Özkan, Senail. "Schimmel, Annemarie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/229-231. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Senâî, Ebû'l-Mecd Mecdûd b. Adem. *Hadikatü'l-hakika ve şeriatî't-tarika*. tsh. Modarres Razavi. Tahran: Çaphane-i Sepehr, 1329.
- Schimmel, Annemarie. *Ben Rüzgârım Sen Ateş – Mevlânâ Celâleddîn Rûmî*. çev. Senail Özkan. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1999.
- Schimmel, Annemarie. *The Triumphal Sun – A Study of the Works of Jalaluddin Rumi*. London: East-West Publications, 1980.
- Şehriyâr, Muhammed Hüseyin. *Külliyat-ı Divan-ı Şehriyâr*. Tebriz: İntişarat-ı Sa'di-i ve İntişarat-i Marifet, 1356/1977.
- Tâhir-ul-Mevlevî. *Şerh-i Mesnevî*. 1. İstanbul: Ahmed Said Matbaası, 1963.
- Zamani, Kerim. *Şerh-i Came' Mesnevî*. 1. Tahran: İntişarat-ı Ettelaat, 1375/1996.